

سازمان پژوهش‌های فناوری

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه شهید بهشتی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته فقه سیاسی

عنوان:

حکومت مطلوب در عصر غیبت از منظر میرزای نائینی (ره)

استاد راهنما:

جناب حجة الإسلام والمسلمین آقای دکتر علی قاسمی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر سید محمد رضا مرندی

پژوهشگر:

مصطفی کر بلائی گهرت

شهریور ماه ۱۴۰۰

دانشگاه شهید بهشتی

تاریخ: ۱۴۰۰/۰۷/۲۴

شماره:

۳۰۰/۹۹،۱۷۳۷۹۴

تهران ۱۹۸۳۹۶۳۱۱۳

این تلفن: ۲۹۹۰۱

صور تجلسه دفاع پایان نامه تحصیلی دوره کارشناسی ارشد ناپیوسته

با تاییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عج) جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد ناپیوسته آقای مصطفی کربلانی گهرت

به شماره دانشجویی: ۹۸۴۲۳۰۶۸ رشته: فقه سیاسی

تحت عنوان: حکومت مطلوب در عصر غیبت از منظر میرزای نائینی (ره)

که در تاریخ ۱۴۰۰/۰۶/۳۰ ساعت ۱۰:۰۰ در محل با حضور هیات محترم داوران در دانشگاه شهید بهشتی برگزار گردید به شرح زیر است:

دفاع مجدد مردود

(با درجه: ۱۸/۵)

مردود (کمتر از ۱۴)

متوسط (۱۴-۱۵،۹۹)

خوب (۱۶-۱۷،۹۹)

خیلی خوب (۱۸-۱۸،۹۹)

عالی (۱۹-۲۰)

عضو هیات داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضا
راهنما	علی قاسمی	استادیار	
مشاور	سیدمحمد رضا مرندی	استادیار	
داور	محمد مهدی باباپور گل افشانی	دانشیار	
داور	منصور میراحمدی چناروئیه	استاد	
نماینده تحصیلات تکمیلی	سیدمحمد رضا مرندی	استادیار	

تذکره: این صور تجلسه صرفاً مبین نتیجه جلسه دفاع بوده و فاقد ارزش گواهی فراغت از تحصیل است. بنابراین ارائه و یا پذیرش آن به عنوان گواهی

فراغت از تحصیل هیچگونه وجهت قانونی ندارد.»

آئین نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی دانشگاه شهید بهشتی

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عناوین پایان نامه، رساله و طرح‌های تحقیقاتی که در دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱ - حق نشر و تکثیر پایان نامه و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می‌باشد، حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲ - انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان نامه به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تأیید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجوی مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می‌باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از مطالعات جدید و نتایج حاصل از پایان نامه نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳ - انتشار کتاب، نرم افزار و یا آثار ویژه (اثر هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایش نامه) حاصل از نتایج پایان نامه و تمامی طرح‌های تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده‌ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده‌ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و بر اساس آئین نامه‌های مصوب انجام شود.

ماده ۴ - ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته‌ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان نامه و تمامی طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵ - این آئین نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ..... در شورای پژوهشی و در تاریخ ..... در هیئت رئیسه دانشگاه به تأیید رسید و در جلسه مورخ ..... شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم الاجرا است.

" اینجانب مصطفی کربلایی گهرت دانشجوی رشته فقه سیاسی ورودی سال تحصیلی ۹۸-۹۹ مقطع کارشناسی ارشد دانشکده الهیات و ادیان متعهد می‌شوم کلیه نکات مندرج در آئین نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی دانشگاه شهید بهشتی را درانتشار یافته‌های علمی مستخرج از پایان نامه تحصیلی خود رعایت نمایم. " در صورت تخلف از مفاد آئین نامه فوق‌الذکر، به دانشگاه وکالت و نمایندگی می‌دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع به نام بنده و یا هرگونه امتیاز دیگر و تغییر آن نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً " نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله براساس برآورد دانشگاه اقدام خواهم نمود و بدینوسیله حق هرگونه اعتراض را از خود سلب نمودم. "

امضاء .....

تاریخ .....

اینجانب مصطفی کربلائی گهرت تهیه کننده پایان نامه کارشناسی ارشد حاضر، خود را ملزم به حفظ امانت داری از زحمات سائر محققین و نویسندگان بنا بر قانون حق تکثیر و مالکیت نتایج می دانم. لذا بدینوسیله اعلام می نمایم که مسئولیت مطالب درج شده با اینجانب بوده و در صورت استفاده از مطالب سائر منابع، بلافاصله منبع آن ذکر شده و سائر مطالب از این کار تحقیقاتی استخراج شده است. در ضمن، در صورتی که خلاف این مطلب ثابت شود، مسئولیت عواقب قانونی آن را می پذیرم.

نام و نام خانوادگی دانشجو

امضاء و تاریخ

تقدیم به:

دلیل در راه ماندگان عصر مشروطه

مُحَدِّر آیندگان از خمودگی، جهالت و تحجّر

بزرگ مُسَبِّب طلیعۀ انقلاب اسلامی در شیعه خانۀ حضرت

حجّت (عج)

و طلایه دار لشکر حق علیه مُنورالفکران و ظالم پرستان

فقیه ذوفنون، علامۀ جلیل القدر "میرزا محمدحسین

غروی نائینی (ره)"

هوالحکیم

حمد و سپاس بی‌کران به محضر خداوند منان که با نزول کتاب خود و عترت طاهره علیهم السلام، بنی آدم را از ظلمت و جهل رهانید؛ و سلام و درود به پیش‌آهنگان عرصه علم و بینش و پاسداران حیطة حقیقت و معرفت در حریم قدس ولایت، که فروغ هدایت و تبیین‌کننده اصول معارف اسلام بر مبنای استدلال و منطق بوده‌اند. اما بعد به رسم ادب و وظیفه از اساتید دانشکده الهیات و ادیان دانشگاه شهیدبهشتی، خصوصاً استاد گرانقدر جناب حجة الإسلام والمسلمین آقای دکتر علی قاسمی که در طول پژوهش پیش‌رو با راهنمایی‌های خود کمک شایانی را به عمل آوردند، تشکر می‌کنم. همچنین از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر سیدمحمدرضا مرنندی که از ابتدای جمع‌آوری مطالب تا اتمام طرح، همچون پدری دلسوز و بااخلاص، بنده را از مشاوره‌های ارزشمند خود بی‌بهره نگذاشتند، تشکر و امتنان فراوان دارم.

در پایان لازم می‌دانم از خانواده و دوستان عزیزم که با کمک‌های خالصانه و بی‌دریغ، یاری‌ام نمودند، سپاس‌گزاری نمایم.

چکیده

طرح حکومت مطلوب در عصر غیبت معصوم(ع) در شرائطی که برنامه‌ای مدون برای اداره جامعه در اختیار نیست، امری مفروض و ضروری تلقی می‌گردد. آنچه که در پژوهش حاضر بدان پرداخته شده است، ارائه طرحی از منظر علامه میرزای نائینی(ره) است؛ این ایدئولوژی، به مثابه یک الگوی حکومتی و سیاسی مطلوب با توجه به مقتضیات زمان و مکانی است که میرزای نائینی(ره) در آن می‌زیسته است و چه بسا ایشان الگویی از آئین کشورداری و اصول سیاست اسلامی را در اختیار گذاشته‌اند که با وجود گذشت یکصد و اندی سال، بسیاری از مراتب آن را امروزه می‌توان در سیر تکاملی جامعه ایران به سمت جامعه متمدن اسلامی مورد استفاده قرار داد.

میرزای نائینی(ره) یک حلقه ارتباطی بین منابع سنتی و دینی و فرهنگی و تاریخی با شرائط جدید و مقتضیات زمانه ایجاد می‌کند و یا به عبارتی به اصول و مبانی مشترکی که بین جهان غرب و جامعه اسلامی وجود دارد، می‌اندیشد و این مرهون تبحر وی به مبانی فقهی و اصولی، نگاه جهان شمولی به مبانی فقهی و نیز آشنائی با حکمت، کلام، عرفان و اخلاق است؛ بنابراین وی از منظر بیرونی به موضوع نگاه می‌کند و با دید اجتهادی و به عبارت دقیق‌تر " اصولی گری " نظریات و آراء خود را پیش می‌برد. حکومت مشروطه به علل مختلفی به بار نشست و به ناکامی گرائید و در این میان نقش روحانی نمایان و روشنفکران بسیار پر رنگ می‌نمود. پژوهش حاضر سعی بر این مهم دارد تا ارجحیت حکومت مشروطه و طرح حکومت میرزای نائینی(ره) را به اثبات رسانیده و پاسخی راسخ به جهت نفی استدلالات مشروعه خواهان در آن عصر باشد. حکومت مشروطه‌ای که با مبانی فکری ایشان بنا شده بود، اگر صفوف متدینین، متزلزل نشده و مخالفتهای آشکار و نهان همه جانبه علیه این ندای عدالتخواهانه سر داده نمی‌شد، بدون شک قلوب ملت مشروطه خواه را به یکدیگر نزدیک می‌ساخت، دوئیت‌ها و موجبات تفرقه را سامان می‌بخشید و جامعه را به وحدت و یکپارچگی رهنمون می‌ساخت.

بنابراین، در پژوهش پیش رو حکومت مطلوب در عصر غیبت از منظر میرزای نائینی(ره) را مورد بررسی قرار داده و با تشریح مبانی، ساختار و مؤلفه‌های آن، دلائل و براهین خود مبنی بر ارجحیت طرح ایشان را بر شمرده‌ایم.

واژگان کلیدی: حکومت مطلوب، عصر غیبت، میرزای نائینی(ره)، ارجحیت، مشروطه

فهرست اجمالی

چکیده

مقدمه: طرح پژوهش

فصل یکم: مفاهیم و کلیات

بخش یکم: مفاهیم

بخش دوم: مبانی نظری پژوهش

بخش سوم: پیشینه نظری حکومت مطلوب

فصل دوم: مبانی حکومت مطلوب میرزای نائینی (ره)

فصل سوم: ساختار حکومت مطلوب میرزای نائینی (ره)

فصل چهارم: اصول و مؤلفه‌های حکومت مطلوب میرزای نائینی (ره)

جمع بندی و نتیجه گیری

فهرست منابع و مآخذ

- مقدمه..... ۱
- ۱- بیان مسأله:..... ۱
- ۲- ضرورت و اهمیت موضوع:..... ۳
- ۳- سوالات اصلی و فرعی ۵
- ۴- فرضیه پژوهش:..... ۵
- ۵- قلمرو پژوهش..... ۵
- ۶- روش پژوهش..... ۶
- ۷- پیشینه و سوابق پژوهش و جنبه‌های نوآوری آن ۶
- ۸- سازماندهی پژوهش..... ۱۲
- فصل یکم: مفاهیم و کلیات ۱۳
- ۱- مفاهیم:..... ۱۴
- ۱- ۱ حکومت..... ۱۴
- ۲- ۱ حکومت مطلوب..... ۱۴
- ۳- ۱ عصر حضور و غیبت معصوم(ع)..... ۱۵
- ۱- ۳- ۱ ویژگی‌های حاکم در عصر حضور معصوم(ع)..... ۱۶
- ۱- ۳- ۲ ویژگی‌های حاکم در عصر غیبت معصوم(ع) ۱۷
- ۴- ۱ حکومت مشروطه..... ۱۸
- ۲- کلیات و مبانی نظری پژوهش..... ۱۹

- ۱- ۲ عوامل مؤثر بر شکل گیری اندیشه سیاسی میرزای نائینی (ره)..... ۱۹
- ۱- ۲- ۱ نقش زمان و مکان ۱۹
- ۱- ۲- ۲ ثبات و تغییر احکام..... ۱۹
- ۱- ۲- ۳ غنای حکمی فقه و بالتبع، فقه سیاسی اسلام..... ۲۰
- ۱- ۲- ۴ نفوذ ولایت فقهاء ۲۱
- ۲- ۲ شرح حال زندگی میرزای نائینی (ره)..... ۲۱
- ۲- ۲- ۱ شخصیت علمی میرزای نائینی (ره)..... ۲۱
- ۲- ۲- ۲ شخصیت اخلاقی و معنوی میرزای نائینی (ره) ۲۳
- ۲- ۲- ۳ شخصیت اجتماعی - سیاسی میرزای نائینی (ره) ۲۳
- ۳- تبیین نظری حکومت مطلوب در اسلام..... ۲۶
- ۱- ۳ ویژگی های حکومت مطلوب ۲۶
- ۲- ضرورت حکومت مطلوب ۲۸
- ۲- ۳- ۱ ادله عقلیه ۲۹
- ۲- ۳- ۲ ادله نقلیه ۳۰
- ۳- ۳ مشروعیت حکومت مطلوب..... ۳۲
- ۴- خاستگاه حکومت مطلوب ۳۳
- ۴- ۳- ۱ نظریه خاستگاه الهی ۳۴
- ۴- ۳- ۲ نظریه زور ۳۶
- ۴- ۳- ۳ نظریه ژنتیک ۳۷

۳۷	۴ - ۳ - ۴ نظریه طبیعی ارسطو
۳۸	۴ - ۳ - ۵ نظریه قرارداد اجتماعی
۳۹	۵ - ۲ اهداف حکومت مطلوب
۴۲	۶ - ۳ ساختار حکومت مطلوب
۴۵	فصل دوم: مبانی حکومت مطلوب میرزای نائینی (ره)
۴۶	۱ - مبانی حکومت مطلوب در اسلام
۴۶	۱ - ۱ مبانی هستی شناسانه
۴۷	۲ - ۱ مبانی جامعه شناسانه
۴۷	۳ - ۱ مبانی انسان شناسانه
۴۸	۲ - مبانی میرزای نائینی (ره) در حکومت مطلوب
۴۸	۱ - ۲ کتاب خدا
۴۹	۲ - ۲ سنت معصوم (ع)
۵۲	۳ - ۲ اجماع
۵۳	۴ - ۲ عقل
۵۵	۴ - ۲ - ۱ سیر تاریخی تحول در اجتهاد
۵۵	۴ - ۲ - ۲ سیر شکوفائی و رشد عقل گرایی و اجتهاد
۵۸	۴ - ۲ - ۴ نقش عقل گرایی در حکومت مشروطه
۶۰	۳ - ویژگی های روش اجتهادی میرزای نائینی (ره)
۶۱	۱ - ۳ نقش دو عنصر زمان و مکان در اجتهاد

- ۱- ۳- ۱ تعریف امور حسبیّه ۶۱
- ۱- ۳- ۲ تصدی امور حسبیّه ۶۲
- ۱- ۳- ۳ مبنای میرزای نائینی (ره) در امور حسبیّه ۶۲
- ۲- ۳ احکام منصوصه [ثابت] و غیر منصوصه [متغیر] در اجتهاد ۶۴
- ۳- ۳ غنای حکمی و برنامه‌ای فقه سیاسی اسلام ۶۵
- ۴- ۳ قلمرو نفوذ ولایت فقهاء ۶۶
- ۵- ۳ قلمرو نفوذ ولایت عدول مؤمنین ۶۹
- فصل سوم: ساختار حکومت مطلوب میرزای نائینی (ره) ۷۰
- ۱- ضرورت حکومت از منظر میرزای نائینی (ره) ۷۱
- ۲- اثبات ضرورت تشکیل حکومت توسط پیامبر اکرم (ص) ۷۳
- ۳- ضرورت تشکیل حکومت در عصر غیبت معصوم (ع) ۷۶
- ۴- تقسیم بندی حکومت‌ها از منظر میرزای نائینی (ره) ۷۷
- ۱- ۴ سلطنت تملیکیّه ۷۸
- ۲- ۴ سلطنت ولایتیّه ۷۸
- ۳- ۴ تمایز دو نوع از سلطنت ۷۸
- ۴- ۴ سلطنت ولایتیّه مطلوب، همان سلطنت مشروطه است. ۷۹
- ۵- وجوب حفظ سلطنت مشروطه ۸۱
- ۱- ۵ لزوم تدوین قانون اساسی ۸۱

- ۲- ۵ جایگاه قانون اساسی..... ۸۲
- ۳- ۵ مغالطه در باب قانون اساسی..... ۸۳
- ۳- ۵- ۱ پاسخ از مغالطات در این باب ۸۴
- ۳- ۵- ۲ معنای بدعت..... ۸۴
- ۳- ۵- ۳ قانون اساسی، مقدمه واجب..... ۸۶
- ۴- ۵ مجلس شورا و قانون گذاری ۸۶
- ۴- ۵- ۱ مغالطات در باب مجلس شورا..... ۸۷
- ۶- مبارزه با استبداد..... ۹۳
- ۱- ۶ تاریخچه استبداد دینی..... ۹۴
- ۲- ۶ پیوند میان استبداد دینی و سیاسی..... ۹۸
- ۳- ۶ قوای استبداد ۱۰۰
- ۳- ۶- ۱ جهل مردم ۱۰۰
- ۳- ۶- ۲ استبداد دینی..... ۱۰۱
- ۳- ۶- ۳ شاه پرستی ۱۰۲
- ۳- ۶- ۴ اختلاف دینی، سیاسی و طبقاتی امت ۱۰۵
- ۳- ۶- ۵ قوه قهریه و سرکوب آزادی خواهان..... ۱۰۵
- ۳- ۶- ۶ تثبیت استبداد و بندگی..... ۱۰۶
- ۳- ۶- ۷ غصب کردن و به دست گرفتن سر رشته اموال عمومیّه ۱۰۷
- ۴- ۶ علاج قوای استبداد ۱۰۷

فصل چهارم: اصول و مؤلفه‌های حکومت مطلوب میرزای نائینی(ره) ۱۰۹.....

۱ – آزادی ۱۱۰.....

۱ – ۱ آزادی در کتاب..... ۱۱۲.....

۲ – ۱ آزادی در سنت..... ۱۱۳.....

۲ – ۱ – ۱ آزادی؛ ورود به عرصه توحید و از اهم مقاصد انبیاء..... ۱۱۵.....

۲ – ۱ – ۲ آزادی بیان و مطبوعات..... ۱۱۵.....

۲ – ۱ – ۳ آزادی، عطیه‌ای خدادادی..... ۱۱۵.....

۳ – ۱ شبهه و مغلطه درباره آزادی..... ۱۱۶.....

۳ – ۱ – ۱ سوء فهم و سوء استفاده از آزادی..... ۱۱۶.....

۳ – ۱ – ۲ لفظ مغالطه در کلام میرزای نائینی(ره)..... ۱۱۷.....

۲ – مساوات..... ۱۱۸.....

۱ – ۲ مساوات در حقوق..... ۱۱۹.....

۲ – ۲ مساوات در احکام..... ۱۲۰.....

۳ – ۲ مساوات در مجازات..... ۱۲۰.....

۳ – مشورت..... ۱۲۲.....

۱ – ۳ شورا در کتاب..... ۱۲۲.....

۲ – ۳ شورا در سنت..... ۱۲۵.....

۲ – ۳ – ۱ شورا در سیره پیامبر اکرم(ص)..... ۱۲۵.....

۲ – ۳ – ۲ شورا در سیره امام علی(ع)..... ۱۲۶.....

۴ - اتحاد	۱۲۸
۱ - ۴ موجبات حفظ اتحاد و از بین بردن اختلاف و تفرقه	۱۲۹
۱ - ۴ - ۱ رفع جهالت امت	۱۲۹
۱ - ۴ - ۲ تهذیب اخلاق امت	۱۳۰
۱ - ۴ - ۳ گسترانیدن سنت‌های موجد اتحاد	۱۳۰
۱ - ۴ - ۴ تشکیل انجمن‌های علمی و مدیریت آنها	۱۳۱
۵ - امر به معروف و نهی از منکر	۱۳۱
۱ - ۵ قلمرو امر به معروف و نهی از منکر در حکومت مطلوب	۱۳۳
جمع بندی و نتیجه گیری	۱۳۴
فهرست منابع و مآخذ	۱۳۷

مقدمه

۱- بیان مسأله:

در میان مفاهیم بنیادین علم سیاست، عناصری هستند که موجودیت یک دولت، کاملاً به آنها وابسته است و در صورت وجود نداشتن هر یک از این عناصر، دولت نیز تحقق نخواهد یافت. این عناصر عبارت از مردم یا جمعیت، سرزمین یا قلمرو، حکومت و حاکمیت هستند. از این رو، انسان موجودی صاحب اختیار و اراده است و هرگونه اجتماع انسانی عقلاً و نقلاً محتاج به حکومت است؛ حکومتی که شامل مجموعه‌ای منسجم و مرتبط اعم از قوای سه گانه مقننه، مجریه و قضائیه است و به آن کسی که در رأس همه آنها قرار می‌گیرد، حاکم گفته می‌شود.

نکته حائز اهمیت این است که هیچ جامعه‌ای بی‌نیاز از حکومت نیست و هیچ‌کس نمی‌تواند ضرورت حکومت برای جوامع بشری را انکار نماید؛ حتی آنارشیست‌ها که خواهان هلاکت دولت و اقتدار ناشی از آن هستند، نیاز به نوعی حکومت را تشخیص می‌دهند و موجودیتش را می‌پذیرند. فقدان حکومت، مستلزم هرج و مرج و رکود مسئولیت‌های اجتماعی در قبال جامعه است؛ از منظر میرزای نائینی (ره): «استقامت نظام عالم و تعییش نوع بشر، متوقف به سلطنت و سیاستی است؛ خواه قائم به شخص واحد باشد یا به هیأت جمعیه، و چه آنکه تصدی آن به حق باشد یا اغتصاب، به قهر باشد یا به وراثت و انتخاب.» (نائینی، ۱۴۲۴، ص ۳۹) بنابراین حکومت جائره، هرچند تولید فساد و قتل و جنایت می‌کند، بنابر حکم عقل و نقل بر فقدان آن که فسادش به مراتب بیش‌تر و عمیق‌تر است، ترجیح دارد. امام علی (ع) می‌فرماید: «وَالْظُلْمُ غَشُومٌ خَيْرٌ مِنْ فِتْنَةٍ تَدُومٌ»^۱ (غررالحکم، ج ۶، ص ۲۳۶، ش ۱۰۱۰۹)

حال سؤال اساسی اینجاست که معیار تعریف حکومتی که شالوده آن، به گونه‌ای سازمان یافته باشد که دارای مطلوبیت باشد، چیست؟

حکومت مطلوب، حکومتی است که حاکم در آن واقف بر تمامی جهات زندگی افراد تحت مراقبه‌اش باشد و بتواند جمله نیازهای مشروعه‌شان را برآورده سازد. (نائینی، ۱۴۲۴، ص ۴۳) از دیدگاه عموم مسلمانان، نخستین و عالی‌ترین نمونه از حکومت مطلوب، سیره رسول اکرم (ص) در مدینه النبی است. حکومتی است که هم از حیث شخصیت حاکم و هم به جهت کیفیت حکمرانی، در حالت ایده آل قرار دارد. میرزای نائینی (ره) در این باره می‌گوید: «بالاترین وسیله‌ای که از برای حفظ این حقیقت و منع از تبدل و ادای این امانت و جلوگیری از اندک ارتکابات شهوانی و اعمال شائبه استبداد و استیثار^۲، متصور تواند بود، همان عصمتی است که اصول ما طائفة امامیه بر

^۱. زمامدار ستمکار و بی رحم، بهتر از فتنه (هرج و مرج) است.

^۲. زیاده خواهی

اعتبارش در ولیّ نوعی مبتنی است، چه بالضرورة معلوم است که با آن مقام والای عصمت و علوم لدنیّه و انخلاع^۱ از شهوات بهیمیّه و اجتماع سائر صفات لازمه، آن مقام اعلی که احاطه تفصیلیّه به آنها خارج از اندازه عقول و ادراکات نوع است. مرحله اصابه به واقع و عدم وقوع در منافیات و صلاح حتی از روی خطا و اشتباه، همچنین درجه محدودیت و محاسبه و مراقبه الهیه - عزّاسمه - و مسئولیت و ایثار والی تمام امت را بر خود اِلی غیر ذلک من الوظائف به جایی منتهی است که "لَا یَصِلُ اِلی اِدْرَاکِ حَقِیْقَتِهِ اَحَدٌ و لَا یَنَالُ کُنْهَهُ عَقْلُ الْبَشَرِ"^۲. « (نائینی، ۱۴۲۴، صص ۴۵ و ۴۶)

این جنبه از حکومت‌داری، مطلوبیتش "لذاته"، و هر حکومتی غیر از حکومت ایشان، مطلوبیتش "لغیره" می‌باشد. حکومت‌های دارای مطلوبیت لغیره، در آن مقطعی طرح می‌شوند که دسترسی به دامان معصومین(ع) ممکن نباشد و از آن جایی که در عصر فقدان حضور معصوم، جامعه اسلامی نمی‌تواند بدون راهبر، مسیر خود به سمت جامعه مه‌دوی را طی کند، لازم است تا حکومت به دست مأذونین از طرف امامان معصوم(ع) که شایستگی آن را دارند، بیفتد و پس از آن، حکومت را آن کسی تشکیل بدهد که به باور ما شیعیان، اقامه کننده نادرستی‌ها و کجی‌هاست: « اَیْنُ الْمُنْتَظَرُ لِإِقَامَةِ الْأُمَّتِ وَالْعَوَجِ ». حکومت‌های عصر غیبت معصوم(ع)، دارای مراتبی هستند:

۱. حکومت فقیه عادل بر مبنای ولایت فقیه

۲. حکومت فقیه عادل بر مبنای امور حسیه

۳. حکومت غیر فقیه عادل که مأذون از طرف فقیه عادل است

۴. حکومت فاسق که مأذون از طرف فقیه عادل است

وضعیتی که مشاهد عصر میرزای نائینی(ره) است، به اینصورت بوده که شخص فاسق به عنوان حکمران، به ناحق، مسند حکومت را غصب کرده و با توجه به مقتضیات زمان و مکان، امکان کنار گذاشتن وی وجود ندارد؛ در این مجال، میرزای نائینی(ره) سعی بر آن داشت تا سلطنت مطلقه توسط حکمران فاسق را به سلطنت مشروطه تبدیل کند، هرچند که برای سلطنت، مشروعیتی قائل نبود. سلطنت مطلقه در عمل، « خداوندی مملکت و اهلش » (همان، ص ۴۴) و سلطنت مشروطه، « ولایت بر اقامه وظائف راجعه به نظم و حفظ مملکت نه مالکیت و امانتی است نوعیه در صرف قوای مملکت که قوای نوع است در این مصارف، نه در شهوات خود. از این جهت، اندازه استیلائی سلطان، به مقدار ولایت بر امور مذکوره، محدود و تصرفش - چه به حق باشد یا به اغتصاب - به عدم تجاوز از آن حد، مشروط خواهد بود. » (همان.)

^۱. برکنده شدن

^۲. هیچکس را یارای درک حقیقت آن نباشد و عقل آدمی نتواند به نهایتش پی ببرد.

هدف نهضت مشروطه، ارائه حکومت مطلوب در آن ظرف زمان و مکان بود، و می‌خواست مشروطه‌ای پدید بیاید که مشروعیت داشته باشد؛ مشروطه‌ای علم شود که سلطان نتواند در آن خدشه‌ای وارد سازد و نیز منتخبان مردم آن حد از اختیارات را نداشته باشند که بتوانند مشروعیت نهضت مشروطه را از آن سلب کنند؛ هرچند آن چیزی که در عمل حاصل آمد، حاکم شدن استبدادی به مراتب دهشتناک‌تر از قبل بود و سلطنت تملیکی دوباره غالب گشت. میرزای نائینی (ره) در سیر نظریات خود در باب حکومت مشروطه، مدل جامعی از حکومت مطلوب در عصر غیبت را ارائه داد و در بیان نظریات خود، از شاخص‌های عقلی و نقلی مستند به کتاب و سنت، منابع درون دینی و برون دینی بهره گرفته، و اندیشه‌های اندیشمندان غربی را با آموزه‌های اسلامی در خصوص اداره امور مملکتی تطبیق داد و این مسأله، دلیل عمده التفات هر دو جامعه منورالفکر و سنتی به نظریات ایشان بود. از این رو، با دقت نظر بر دیدگاه‌های میرزای نائینی (ره) برآنیم تا نظریه حکومت مطلوب در عصر غیبت و وجوه تمایز آن با دیگر نظریات را مورد بررسی قرار دهیم.

۲- ضرورت و اهمیت موضوع:

مسأله استبداد در نهاد سلطنت، گزاره‌ای بود که در آن تمامی اقشار، طبقات و جریان‌های سیاسی متأثر شده بودند و خواهان مبارزه علیه این شجره خبیثه و قلع آن بودند؛ در جریان نفی استبداد و استعمار و جنبش بیداری ملت ایران در مقابله با بیگانگان و پادشاهان، نخستین و مهم‌ترین رویداد را می‌توان فتوای تاریخی میرزا محمدحسن شیرازی در مورد تحریم توتون و تنباکو دانست. پروفیسور برون می‌گوید: «واقعه انحصار تنباکو را باید مبدأ و تاریخ بیداری و آغاز دوره و مرحله نوین ایران در حوادث اجتماعی دانست.» (تیموری، ۱۳۵۶، صص ۱۰ و ۱۱) فتوای تحریم تنباکو، زمینه را برای جنبش‌ها و حرکات آتی ملت علیه حاکمان جائره فراهم آورد و در دوره‌های بعدی، پایه و اساس تحولات بنیادین در تاریخ معاصر ایران شد.

پس از قیام تنباکو، نارضایتی‌های مردمی که علیه استبداد و استعمار و جور سلاطین وجود داشت، افزایش یافت. فقر عمومی مردم، رفتارهای مستبدانه صدر اعظم عین الدوله، کتک زدن چند تن از بازرگانان به دست علاءالدوله و رفتار اهانت آمیز مسیو نوز بلژیکی با روحانیت، به اعتراض و انتقاد علنی علماء و مردم از دولت انجامید. از این رو، مردم خواهان تأسیس عدالتخوانه شدند؛ نهادی که وظیفه آن نظارت بر حسن اجرای حکومت توسط والیان و جلوگیری از ستم راعی بر رعیت باشد. اما به هر صورت، این خواسته محقق نشد، ولی سرانجام مظفردالدین شاه تسلیم شد، عین الدوله را معزول ساخت و فرمان مشروطیت را صادر کرد و جرقة جریان مشروطه خواهی آغاز شد. در این میان نقش گسترده و حیاتی روحانیت را نمی‌توان انکار نمود؛ میرزای نائینی (ره) به عنوان چهره‌ای بنام در دفاع از مشروطه، مشهورترین و جامع‌ترین رساله را با عنوان "تنبيه الأمة و تنزیه الملة فی لزوم مشروطیة دُستوریة الدولة لتقلیل الظلم علی أفراد الأمة و ترقیة المُجتمَع" نگاشت. آنچه را که ایشان در باب حکومت مطرح می‌کنند، این است که «حقیقت حکومت در اسلام و در جمیع شرائع و ادیان از باب امانت و سرپرستی است نه از